

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 261.7(477)

О. Волинець

Національний університет "Львівська політехніка"

ПРОБЛЕМА ГУМАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА У ПРАЦЯХ ІВАНА ПАВЛА ІІ

© Волинець О., 2010

Досліджуються праці Івана Павла ІІ, присвячені аналізу ролі Церкви у подоланні суспільних деформацій та формуванні творчої, вільної та активної особистості, здатної самостійно мислити і діяти та готової взяти на себе відповідальність за результати своєї діяльності в умовах сучасних суспільно-політичних процесів, зокрема в Україні.

Ключові слова: людина, Церква, суспільство, гуманізм, релігія, знаки часу, християнська спільнота.

Volynets Oksana

PROBLEM OF HUMANIZING SOCIETY LABOURS OF JOHN PAUL II

The labours of John Paul II which are devoted to the analysis of Church role in overcoming of public deformations and forming of creative, free and active personality, who is capable independently to think and operate to be ready to rely on itself responsibility for the results of its activity in the conditions of modern socio-political processes, in particular in Ukraine are researching.

Keywords: human, Church, society, humanism, religion, signs of time, Christian community.

Актуальність досліджуваної проблеми. Демократизація суспільного життя передбачає трансформацію особистості, яка можлива за умови переосмислення системи морально-етичних цінностей, переорієнтації пріоритетів та зміни менталітету. Протягом більш ніж двохтисячолітнього свого існування світогляд, духовність, мораль та ідеї європейців формувала Церква, проповідуючи ідеальні моделі міжособистісних та суспільних взаємин. Внесок Церкви у творення і зберігання у народі універсальних християнських цінностей, які стали основою релігійного, духовного і культурного життя, важко переоцінити. Завдання Церкви полягає не лише у забезпеченні свободи особистості, воно позитивніше і спрямоване на проповідування і творення суспільної єдності, яка зумовлена не тільки ментальністю, традицією чи символами, а й аксіологічними орієнтирами, які за своїм змістом є християнськими і в Україні, і в Європі. У цьому контексті праці Івана Павла ІІ мають нормативний та праксеологічний характер.

Ступінь дослідження проблеми. Сьогодні у вітчизняній науковій літературі не існує жодної фундаментальної праці, яка б аналізувала внесок Івана Павла ІІ у вирішення соціальних проблем. Певні аспекти цієї проблематики досліджували О. Волинець, Л. Ржиський. Значну увагу аналізу

праць Івана Павла II на суспільну тематику приділили зарубіжні вчені, зокрема: С. Білецькій, Д. Зімон, Ю. Майка. Спираючись на доробок вищезгаданих науковців, автор аналізує основні положення праць Івана Павла II як своєрідний виклик “знаків часу” людині, спільноті, суспільству.

Мета роботи – дослідити точки зору Івана Павла II на роль релігійного чинника у подоланні сучасних деформацій у світовому суспільному поступі.

Понтифікат Івана Павла II починається у складний період і суперечливий час, коли зростає політична напруга між Сходом і Заходом, посилюються соціальні та економічні суперечності в загальнолюдських масштабах, які часто називають суперечностями між Північчю і Півднем. Ці дві системи суперечностей тісно пов’язані між собою, хоча виявити та вирішити ці зв’язки не так легко. Окрім того, це період, коли відбувається розвиток науки і техніки не тільки у природничій, але й в гуманітарній ділянці, що створює можливість застосування різних методів соціального та політичного маніпулювання у широкому масштабі. Замість того, щоб служити звільненню людини, широка масова технологія загрожує їй ще більшим ярмом. Ось чому головною турботою Папи Івана Павла II стає людина, і власне у такому плані належить підходити до його вчення.

Аналізуючи праці Івана Павла II, можна звернути увагу на принципові скерування та виокремити найважливіші аспекти: теологічні – про тайну Втіленого Слова, тайну Церкви, а також соціальні – людина, суспільство, праця [11, с. 418–419].

Без сумніву, що сам Понтифік, через свою всебічну і активну душпастирську діяльність значною мірою спричинився до швидких політичних, економічних та суспільних змін у сучасному світі. Здебільшого ці зміни мають позитивний характер, а саме: поширення демократичних процесів, а також здобуття країнами колишнього соціалістичного табору політичної і релігійної свободи.

У своєму щоденному житті та навчанні Іван Павло II нагадує про есхатологічну візію християнства, для якої світ насамперед має бути єдиною дорогою до Царства Божого [13, с. 239]. Тому без такої есхатологічної перспективи не можна зрозуміти ані папського навчання, ані його харизматичної місії.

З огляду на есхатологічне відношення до земної дійсності, Папа проявляє особливу відкритість на світ, автентичну турботу про людину та її справжнє добро [16, с. 149]. Іван Павло II не тільки досліджує проблеми сучасного світу, трактовані II Ватиканським Собором як “знаки часу”, але відважно і консеквентно залучається до їх розв’язання [15, с. 112].

Особливий інтерес Папа приділяє аналізу ситуації людини в сучасному складному та багатогранному світі. У програмній енцикліці “Redemptor hominis” (“Відкупитель людини”) (4.03.1979) Іван Павло II зазначає: “Оскільки... людина є дорогою Церкви, дорогою її щоденного життя, досвіду, післаництва і праці, Церква нашої епохи повинна усвідомлювати ситуацію, в якій знаходиться, а рівночасно і наново скеровані та виявлені можливості. Повинна бути свідомо усіх небезпек, усього того, що може суперечити гідності людської особи [10, с. 25–26]”.

Посилаючись на основні положення II Ватиканського Собору, папа пише: “Зберігаючи у живій пам’яті образ, проникливо і компетентно накреслений Собором, будемо намагатися цей образ ще раз застосувати до знаків часу, а також до вимог ситуації, яка постійно змінюється і наростає у визначених напрямках” [10, с. 26].

У згаданій енцикліці, особливу увагу Папа надає розгляду проблеми непропорційності розвитку науково-технічного прогресу та моральності суспільного поступу. Подолання такої диспропорції Іван Павло II вбачає у консеквентному християнстві: “Турбота Церкви про людину, якій загрожують власні винаходи, про людину, що живе у світі масштабного поступу техніки при одночасному браку пропорційного розвитку етики і моральності, бере свій початок в Ісусі Христі, через Якого людська екзистенція в сучасному світі постійно реалізовується навколо знаків нашого часу” [10, с. 29].

Сам вислів “знаки часу” не часто застосовується Іваном Павлом II, хоча ідея знаків часу є постійно присутньою у навчанні Папи. У кожній з його енциклік одна з частин присвячена аналізу сучасної суспільно-політичної ситуації та місця і ролі людини в світі. Застосований в енцикліці Папи Івана XXIII “Pacem in terris” (“Мир на землі”) підхід до тлумачення залежності міжнародної

ситуації, що характеризувалась станом холодної війни, гонкою озброєнь та нездатністю реалізації зусиль багатьох міжнародних організацій та окремих політиків відвернути загрозу виникнення нової війни від моралі [13, с. 240–241], став основною засадою у конструюванні думок енциклік Івана Павла II та інших папських документів, а саме, до різного роду промов, особливо до щорічних послань на Всесвітній День Миру, написаних в контексті актуальних проблем і подій.

У багатьох своїх працях Вселенський Архієрей з феноменальним душпастирським чуттям досліджує і характеризує сучасний світ, в якому живе Христова Церква, що має нелегке завдання відповідати на виклики цього світу, а також освячувати його з середини. “Християни наших часів, – пише Папа в апостольському поученні “*Catechesi tradendae*” (“Катехиза завжди”) (16.10.1979), – мають бути сформованими, щоб жити у світі, який в більшій частині не знає Бога або який в релігійних справах не прямує до вимогливого, всеоживлюючого діалогу, часто сходиться на індиферентизм, що вважає все рівносильним або залишається у зухвалій і “підозрілій настанові, яка визнає першість за прогресом в наукових пошуках” [5, с. 56]. Життя у світі, в якому найкращі людські здобутки виходять з-під контролю і повстають проти людини, є непевним і вселяє тривогу. Якраз у такому світі, на думку Папи, катехиза має допомогти християнам бути “світлом і сіллю” (пор. Мт 5, 13–16) “для радості і служіння всім” [5, с. 56].

Формування людини, вважає Папа, насамперед відбувається у спільноті – в багатьох соціумах, створених людиною, які визначають її реальне існування і впливають на здійснення її цілей [11, с. 434]. Коли говоримо про спільноту, маємо на увазі усі її види і форми, хоча у навчанні Івана Павла II на першому плані стоїть сім’я, як основна соціальна структура, чи як спільнота в широкому розумінні цього слова.

У катастрофічному занепаді інституту родини в останні десятиріччя XX століття Папа бачить “знак часу”, потужний виклик сьогодення, на який Божий народ має відповісти, рятуючи родинні цінності. 22 листопада 1981 р. була проголошена адгортація (післясинодальне апостольське послання) “*Familiaris consortio*”, в якій було розглянуто роль та завдання християнської сім’ї у сучасному світі.

Захищаючи права родини, Папа підкреслює, що від реалізації цих прав залежить також і оновлення соціального життя на усіх рівнях. Від цього, зрештою, залежить і міжнародний порядок, а отже, і мир на землі.

Значне місце Папа відводить питанню ролі християнської родини в Церкві. Звертаючись до тез Собору про сім’ю як домашню церкву, він зазначає, що сім’я “настільки органічно вписана в таїнство Церкви, що стає до певної міри учасницею її спасительної місії” [4, с. 118].

Цілісний глобальний підхід до усього комплексу соціальних проблем сучасного світу характерний для трьох енциклік Івана Павла II із соціальних питань, а саме: “*Laborem exercens*” (“Здійснюючи працю”) (1981), “*Sollicitudo rei socialis*” (“Турбота про соціальні справи”) (1987), “*Centesimus annus*” (“Сотий рік”) (1991).

Енцикліка “*Laborem exercens*” демонструє цілісний і глобальний підхід до проблеми сенсу людської праці. В “*Sollicitudo rei socialis*” розглядається суспільна ситуація у світовому масштабі, а також оцінювання її з теологічної точки зору. “*Centesimus annus*” подає погляд на загальний результат соціального вчення Католицької церкви, розглянутого в контексті технічного прогресу, занепаду філософії, народжуваних і відмираючих ідеологій, на фоні численних подій і фактів історії, осягнути внутрішню суть яких є справою нелегкою.

Остання з трьох соціальних енциклік тісно пов’язана з двома попередніми як методологічно, так і за суттю. У ній подаються практичні рекомендації щодо того, як повинна робити Католицька Церква, турбуючись про соціально-моральне обличчя сучасного світу. Усвідомлення людини реально, конкретно та історично, як таку, що охоплена Таїнством Спасіння, з’єднана з Христом через Таїнство, відмежовує соціальне вчення Церкви від інших суспільних ідеологій, а християнський гуманізм від інших різновидів гуманізму – ліберального, соціалістичного чи будь-якого іншого. Наука Папи про потребу людиною спасіння і відкуплення не тільки становить невід’ємну частку християнського Об’явлення, але має також значення герменевтичне, оскільки допомагає краще зрозуміти та відчитати знаки, які диктує дійсність.

В енцикліці Папа відзначає три небезпечні моменти, які можуть про себе нагадати після перемоги над комуністичним тоталітаризмом: 1) загроза повернення тоталітаризму і автократії; 2) зростання у суспільстві споживацьких відносин; 3) виникнення нових форм релігійного чи ідеологічного фундаменталізму. Найбільша увага в енцикліці приділена другому з цих небезпечних моментів, а саме – споживацтву і споживацькому ставленню до життя як негідному і шкідливому для фізичного і духовного здоров'я людини [9, с. 486].

Абсолютизація технічного прогресу та матеріального багатства, на думку Папи, приводить людину до відчуження, коли мета і засоби ніби міняються місцями. Це відчуження людини викликає шалене бажання нищити матеріальні, соціальні, моральні та духовні цінності, і тим самим загрожує самому її існуванню. Людина, яка нездатна жити “у згоді з істиною про Бога і людиною, що є найпершою умовою свободи” [9, с. 491], стає творцем цивілізації смерті.

Видається, що власне загроза насування цивілізації смерті і сподвигла Івана Павла II до написання енцикліки “*Evangelium vitae*” (“Євангеліє життя”) (25.03.1995), яку можна вважати могутнім голосом Понтифіка на захист гідності людської особи і людського життя.

“Зважаючи на тайну Слова Божого, яке стало тілом (пор. Йо. 1,14), – пише Папа, – кожна людина ввірена материнській турботі Церкви. Тому будь-яка загроза гідності і життю людини глибоко вражає Церкву просто в серце, торкається самої суті віри у відкупне втілення Сина Божого і спонукає виконувати місію проповідання Євангелія життя цілому світу і всякому творінню” [7, с. 5].

Посилаючись на II Ватиканський Собор, Папа знову нагадує про злочини проти людського життя: будь-які вбивства, геноцид, аборти, евтаназія, добровільні самогубства і все, що порушує цілісність людської особи. Такі злочини “...отруюють людську цивілізацію, завдаючи більшої ганьби кривдникам, а ніж покривдженням, вони є найбільшим безчестям Творцю” [1, с. 528–529].

З жалем Папа констатує, що ці тривожні явища набувають поширення; наступ науки і техніки спричиняє нові форми зазіхання на життя; громадська думка значною мірою виправдовує ці злочини, домагаючись їх схвалення державою; і найгірше те, що сумління ніби затьмарюється і дедалі важче розрізняє добро та зло в речах, які стосуються засадничої вартості людського життя. Як підсумок енцикліки, звучать слова Івана Павла II до усіх людей доброї волі: “Тільки повага до життя може захищати й забезпечувати найцінніші та найпотрібніші для суспільства вартості – демократію та мир” [7, с. 146–147].

Синтезуючи думки Папи Івана Павла II, можна стверджувати, що розповсюдження моральних виразок у світі спричинене ускладненнями у здатності сучасної людини набувати релігійний досвід. Релігійність не зникає зовсім, але залишається начебто в ізоляції, на узбіччі, замкнена в собі [12, с. 48]. Внаслідок цього речі, втрачаючи свій релігійний вимір, втрачають також і свою глибину та серйозність, що часто унеможливорює довести право на життя, свободу думки, вічність в любові, етичний обов'язок тощо. З іншого боку релігійність дедалі більше вкорінюється в глибини свідомості, хоча реалії світу все менше виявляють в ній свою присутність. Ця релігійність, де світ відсутній, є насправді дуже проблематичною, хоча і здається надто чистою. Зв'язок між кризою культури і кризою релігійного досвіду є глибинно внутрішнім, тому що віра – це особистий досвід, найбагатший і найнеобхідніший для дійсно людського життя.

Проблема співвідношення віри і розуму знайшла своє відображення в енцикліці Івана Павла II “*Fides et Ratio*” (“Віра і розум”) (14.09.1998). Дослідження та вирішення цієї проблеми стали вимогою та викликом сучасної доби. На перешкоді пізнанню Істини сьогодні, на думку Папи, стоять такі поширені інтелектуальні течії, як еkleктизм, сцієнтизм, прагматизм, нігілізм. У пошуку засобів протистояння цим течіям і полягає сьогоднішнє завдання вчених-філософів як світських так і релігійних. Тільки у світлі об'явлених правд можна зрозуміти сенс своєї свободи та свого покликання любити і пізнавати Творця [8, с. 124–128, 148].

Згідно з документами Собору, обов'язок активної діяльності стосовно викликів сучасності покладено на цілу Церковну спільноту, а тому і на вірних мирян. В адгортації “*Christifideles laici*” (“Христові вірні”) (30.12.1988) перші пункти, сконцентровані на нагальних потребах сучасного світу [6, с. 9–10]. Твердження, що Господній голос “йти до виноградника” (пор. Мт. 20,7) лунає

також в діях Церкви і людей, опирається на текст Конституції II Ватиканського Собору “*Gaudium et spes*” (“Радість і надія”), в якому вищенаведені ідеї подані в контексті знаків часу та посідають центральне місце.

Розпізнавання знаків часу, що передбачає спасіння людини та оздоровлення суспільних відносин, має здійснюватися у співпраці духовенства і мирян.

Відповідаючи на актуальні знаки часу, миряни, через свій особистий приклад і власну діяльність, в плюралістичних середовищах можуть спричинити покращання відносин між сповідувачами різних релігій. У співпраці з усіма людьми доброї волі вони повинні допомагати відкрити гідність людської особи, відстоювати права людини стосовно своїх можливостей приймати нові виклики, які ставить проблема біоетики. Миряни, з огляду на своє покликання і виконувану працю, повинні спричинитися до того, щоб “так” Церкви стосовно людського життя було реальним і плідним [6, с. 58–86].

Поглиблені рефлексії над викликом наших часів та відповіддю на них Божого люду значною мірою спричинив Ювілей 2000. У своїх апостольських листах “*Tertio Millenio adveniente*” (“Наближення третього тисячоліття”) (10.XI.1994) та “*Novo Millenio Ineunte*” (“На початку нового тисячоліття”) (6.01.2001) Іван Павло II ставить перед нами Великий Ювілей 2000, як найбільший та найважливіший “знак часу” для усіх людей, розуміючи його як теолог в дусі біблійного “*kaigos*” для сьогоднішнього світу. “Час дійсно сповнився тим, – пише Папа, – що сам Бог через Воплочення увійшов в історію людини. Вічність увійшла в час: яке ж ще “сповнення” може бути більшим від цього? Яке ж інше “сповнення” було б можливе?” [3, с. 14–15].

Йдучи за думкою Івана Павла II, Ювілей дав змогу нам відчутти, що за два тисячоліття історії не втратилась свіжість цього “сьогодні,” в якому “ангели приносять пастирям радісну новину про народження Ісуса у Вифлеємі”: “...сьогодні народився вам у місті Давидовім Спаситель. ... Минули два тисячоліття, та для людини грішної, потребуючої милосердя ... джерелом потіхи зостається оце “сьогодні” спасіння, яке відімкнуло брами Божого Царства доброму розбійникові: “Істинно кажу тобі: сьогодні будеш зі мною в раю (Лк 23, 43)” [2, с. 6–7].

Світ може бути збагачений Церквою Ювілею 2000 не тільки в пошуках свого есхатологічного призначення, але також і в ділянці дочасних проблем. Церква і всі християни повинні, особливо в цьому році, зазначає Папа: “...стати речниками убогих світу цього, щоб Ювілей став нагодою до переосмислення справи редукації, або й цілковитої ліквідації міжнародних боргів, які обтяжують численні народи” [3, с. 53].

Час Ювілею є для Церкви особливим викликом в ділянці екуменізму та міжрелігійного діалогу, особливо з євреями та мусульманами. Іван Павло II усвідомлює, що Церква має обов’язок проголошувати правду про загальнолюдське покликання до спасіння, що огортає навіть тих, хто силою своєї доброї волі належать до спасительного Божого плану [3, с. 55–58].

Рефлексії над еклезіальним образом духовності Великого Ювілею відкривають шлях до практичних висновків та дій [17, с. 65–74]. Щодо проблеми пошуку нової програми суспільного благоустрою, то Апостольський Лист “*Novo millenio ineunte*” аж 34 рази вживає слово “програма.” Зокрема, у п. 29 написано, що “не варто шукати “нової програми”. Програма вже існує: та сама, як завжди, викладена у Євангелії і у живій традиції Церкви. У своїй суті вона зосереджена навколо самого Христа, якого мусимо пізнавати, любити і наслідувати...” [2, с. 28–29]. Досвід Великого Ювілею допоміг Івану Павлу II визначити також певні душпастирські пріоритети на майбутнє, а саме: прагнення до святості; потреба духовності і молитви, яку Папа виразно називає “знаком часу”; вивчення Біблії; активне літургійне життя [18, с. 16].

Перераховуючи проблеми, що “затемнюють горизонт наших часів” [14, с. 5–6], а саме: потреба праці у справах миру; турбота про створення у міжнародних відносинах постійних фундаментів справедливості і солідарності; охорона людського життя від його зачаття і до природного закінчення; суперечності глобалізованого світу Іван Павло II вбачає їх вирішення лише в світлі Євангелія та науки Церкви, які здатні переродити людину та суспільство.

Висновки. Загалом усі папські документи, зокрема праці Івана Павла II, у яких піднімалися проблеми соціального характеру, логічно вписувалися у політичний та соціально-культурний контекст епохи та демонстрували цілісний глобальний підхід до усього комплексу суспільних проблем сучасного світу. Соціальне вчення Івана Павла II у своїх етично-нормативних настановах спирається на християнсько-особистісний образ людини, до якого додаються права людини та її обов'язки, визначальні суспільні цінності та соціальні принципи. Соціально-політична дійсність у якій живе людина, часто відвертає її від добра і штовхає у бік зла. Саме тому людський та соціальні аспекти місії Церкви є прямим наслідком її суто релігійної місії. Проте соціальне вчення Церкви не є універсальною доктриною чи конкретною соціально-політичною чи економічною програмою, а комплексом положень і принципів, у світлі яких варто шукати шляхи вирішення проблем, які належать до сфери суспільного життя, політичної чи економічної діяльності.

Лейтмотивом праць Івана Павла II є ідея прав людини. Бачення людини як особистості передбачає визнання гідності кожної особи. Саме тому в основу праць Івана Павла II на суспільну тематику покладено концептуальний перехід до проблеми особистості, суспільства, держави, аналіз якої здійснювався на принципах персоналізму, солідарності, субсидіарності та загального блага.

ЛІТЕРАТУРА

1. Душпастирська Конституція “Про Церкву в сучасному світі”. 7.12.1965 / Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції. Декрети. Декларації. – Львів, 1996. – С. 499–620.
2. Іван Павло II. Апостольський Лист “*Novo millennio ineunte*”. 6.01.2001 / Іван Павло II. – Видання Синоду єпископів УГКЦ. – 59 с.
3. Іван Павло II. Апостольський Лист “*Tertio millennio adveniente*”. 10.11.1994 / Іван Павло II. – Львів: Свічадо, 1997. – 560 с.
4. Іван Павло II. Апостольське поучення про завдання родини в сучасному світі “*Familiaris consortio*”. 22.11.1981 / Іван Павло II. – Львів, 1995. – 156 с.
5. Іван Павло II. Апостольське повчання про катехизу в наш час “*Catechesi tradendae*”. 16.10.1979 / Іван Павло II. – Львів: Свічадо, 1997. – 76 с.
6. Іван Павло II. Апостольське повчання про місію і покликання мирян “*Christifideles laici*”. 30.12.1998 / Іван Павло II. – Львів: Місіонер, 1998. – 154 с.
7. Іван Павло II. Енцикліка “*Evangelium vitae*”. 25.03.1995 / Іван Павло II. – Ватиканська друкарня, 1995. – 159 с.
8. Іван Павло II. Енцикліка “*Fides et ratio*”. 14.09.1998 / Іван Павло II. – К. – Львів: Кайрос – Свічадо, 2000. – 150 с.
9. Іван Павло II. Енцикліка “*Centesimus annus*”. 1.05.1991 // Церква і соціальні проблеми / Іван Павло II. – Львів, 1998. – С. 443–514.
10. Іоанн Павел II. Енцикліка “*Redemptor hominis*”. 4.03.1979 / Іоанн Павел II // *Simvol*. – 1991. – № 3. – С. 5–56.
11. Майка Ю. Социальное учение Католической Церкви / Ю. Майка; [пер. з пол. А. Гура]. – Рим–Люблин, 1994. – 479 с.
12. Ржисський Л. Знаки часу і Українська Греко-Католицька Церква / Любомир Ржисський, Оксана Волинець. – Львів: ЗУКЦ, 2009. – 266 с.
13. Bielecki S. Znaki czasu i ich rozpoznawanie / S. Bielecki // *Teologia pastoralna*. – Lublin, 2000. – S. 223–248.
14. Jan Paweł II. Encyklika “*Ecclesia de Eucharistia*”. 17.04.2003 / Jan Paweł II // *Niedziela*. – 2003. – № 18. – 4 maja.
15. Piwowarski W. Jan Paweł II wobec wyzwań współczesności // *XX lat pontyfikatu Ojca Świętego Jana Pawła II. Co Polska i świat zawdzięcza Ojcu Świętemu?* / W. Piwowarski. – Warszawa, 1998. – S. 105–115.
16. Ryszka C. Posłany przez Boga na nasze trudne dni // *XX lat pontyfikatu Ojca Świętego Jana Pawła II. Co Polska i świat zawdzięcza Ojcu Świętemu?* / C. Ryszka. – Warszawa, 1998. – S. 137–154.
17. Słómka W. Eklezjalne oblicze duchowości Jubileuszu 2000 // *Wielki Jubileusz Zbawienia – czas wyzwań duszpasterskich i nowej nadziei* / W. Słómka. – Lublin, 2001. – S. 65–74.
18. Zimoń D. List Apostolski “*Novo millennio ineunte*”. *Inspiracja duszpasterskiej działalności Kościoła // Duszpasterstwo a wyzwania XXI wieku* / D. Zimoń. – Kielce, 2001. – S. 11–22.